

Darganfod Hen Dai Cymreig Discovering Old Welsh Houses

Reports: Welcome to the many Discovering Old Welsh Houses Reports which are available here on our website. All the reports - House Histories, Building Reports and Tree-ring Dating reports - can be accessed - [here](#)

Discovering Old Welsh Houses studies and celebrates the traditional houses of North Wales and the lives of the people who lived in them.

The copyright of most of these reports belongs to Discovering Old Welsh Houses. Where copyright resides with others, we have made every effort to obtain their permission to reproduce reports on our site. Our policy is to allow free access to our research documents as part of the public benefit we provide as a registered charity. You are welcome to reproduce this material but if you do so, please acknowledge the source

If you find the content useful, please consider becoming a [Member](#) to access the many benefits available.

Please note that these reports are being updated as part of an ongoing programme of revision. Older reports sometimes refer to the old names of the Group. Between 2005 and 2012 also known as The Snowdonia Dendrochronology Project, then the N W Wales Dendrochronology Project and then the Dating Old Welsh Houses Group.

New reports will be added from time to time. Keep an eye on our website for updates.

©Discovering Old Welsh Houses Group

Rhif Elusen Gofrestredig: No: 1131782: Registered charity

www.discoveringoldwelshhouses.co.uk

NORTH WEST WALES DENDROCHRONOLGY PROJECT

DATING OLD WELSH HOUSES

CYNFAL FAWR

Maentwrog parish, Gwynedd (old county Merioneth) NGR SH 703 407

CONTENTS

1. Outline of house & family history	p 2
2. Cynfal Fawr Description of the house in 1630	p 3
3. Cywydd requesting a harp for Huw Llwyd of Cynfal from the harpist Robert ab Huw	p3 & others.
4. Cywydd Marwnad Dafydd Llwyd ap Howel ap Rhys o Gynfal	p 7
5. Later house history	p 9
6. Cynfal Fawr DATES (in Welsh)	p14
7. Arysgrifau (Inscriptions)	p19
8. <i>Sgwrs a recordiwyd gan Geraint V. Jones ar gyfer UTGORN CYMRU Rhifyn 52 Ionawr 2011, Huw Llwyd o Gynfal</i>	<i>p22</i>

9. Englynion Marwnad i Huw Llwyd o Gynfal gan William Phylip, Mochras. P29

10. <i>Achau teulu'r Llwydiaid, Cynfal Fawr (Ffynhonnell - GMLl)</i>	<i>p30</i>
--	------------

Cyfeiriadaeth / References:

HPFf(a)	Hanes Pwyf Ffestiniog	Ffestinfab - W, Jones(1879)	
HPFf(b)	Hanes Pwyf Ffestiniog	G. J. Williams (1882)	
GMLl	Gweithiau Morgan Llwyd	J. H. Davies (1908)	
ELE	Morgan Llwyd: Ymchwil i rai o'r prif	E. Lewis Evans (1930)	<i>ddylanwadau a fu arno</i>
MQSR	Merioneth Quarter Session Rolls Vol. 1		
KWJR	Merioneth Historical & Record Society(1959)	Mrs K. W. Jones-Roberts	
C	Y Bywgraffiadur Cymreig		
TCG	T. Ceiri Griffith		
BOC	Bob Owen, Croesor		

1. OUTLINE OF THE HOUSE & FAMILY HISTORY

Cynfal Fawr overlooks Ceunant Cynfal, and is situated roughly 2 miles south of the village of Ffestiniog in the Parish of Maentwrog in northern Meirionnydd. The name Cynfal (Kynuael/Cynnwael/Cynfael) appears in the very last section of *Math Fab Mathonwy*, the fourth and final branch of the *Mabinogi*, but always as the name of the river and never as that of a dwelling. The earliest known copy of this collection of Welsh legends can be found in Llyfr Gwyn Rhydderch (*The White Book of Rhydderch*) dating back to the early 14th century, with a fuller version appearing in Llyfr Coch Hergest (*The Red Book of Hergest*), late 14th century. But the tales themselves are centuries older, relating to a pre-Christian Celtic period, and they survived those early years thanks to an age-old oral tradition supported by *beirdd llys* and *cyfarwyddiaid* (court poets and professional story-tellers). So one can assume that the name 'Cynfal', in whatever spelling, dates back to time immemorial. (It should be noted that there are several other *Cynfal* placenames throughout Wales but that the one found in the *Mabinogi* is probably the earliest on record.)

A report commissioned by The North West Wales Dendrochronology Project in partnership with The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments in Wales (RCAHMW).

Dendrochronology dates the cruck truss roof of the oldest part of Cynfal Fawr to 1515 (give or take a year), but there is reference to an even earlier dwelling on the site, as the home of Rhys ap Ifan in 1480. Rhys later became grandfather and great grandfather to the below-mentioned Dafydd Llwyd ap Hywel (1533 – 1623) and Huw Llwyd (c.1568 – c.1630).

[Lewys Dwnn (c.1550 – c.1615), Thomas Prys, Plasiolyn (c.1564 – c.1634) and the poet Huw Machno (fl.1585 – 1637) all attest to the ancestry.]

The original building was, in all probability, an example of early Welsh long-houses, where farm animals lived under the same roof as the inhabitants. The dendrochronological date suggests that this earlier dwelling was replaced in 1515 either by Rhys ap Ifan himself or by his son and heir Hywel ap Rhys. *[The 1480 reference to Rhys ap Ifan does not state whether he was the houseowner at the time or just the future heir, and we have no dates for his birth or death]* Dafydd Llwyd later inherited the estate from his father, the above-mentioned Hywel, and he lived to the ripe old age of 90 years. His death in 1623 is recorded by Huw Machno in an elegiacal *cywydd* (i.e. a poem constructed of couplets in strict metre) in which the poet confirms that Dafydd Llwyd had 5 sons (and 3 daughters)¹ but that he outlived four of them and that (in 1623) the remaining son, namely Huw Llwyd, was sole heir to the Cynfal estate.

2. Cynfal Fawr Description of the house in 1630

‘Y mae’n debyg taw efe (h.y. Huw Llwyd) adeiladodd dŷ presennol Cynfal, oherwydd y mae’n amlwg ddigon fod y tŷ wedi ei godi rywbryd tua dechreu yr eilfed ganrif ar bymtheg; tŷ cryf helaeth ydyw, ei furiau yn drwchus, a’i ystafelloedd yn eang a chysurus.’ [GMLI]

[Translated - It would appear that Huw Llwyd built Cynfal (i.e. the grand extension as it would have been considered at the time) since it is patently obvious that the house was erected early in the 17th century, of significant size and sturdiness, with thick walls and large comfortable rooms]

3. The following is the second of Huw Machno’s ‘cywyddau’. Both original copies are kept in the Bodleian Library in Oxford.

‘Cowydd i ofyn telyn gan Robert ab Huw y Telynor dros Huw Llwyd, Cynfal’ (c.1630)
[Cywydd requesting a harp for Huw Llwyd of Cynfal from the harpist Robert ab Huw]

Sir Fon deg sy ar fin dwr	According to the bardic tradition, Huw
Gorau gwlad gwyr a glewdwr	Machno begins his request by singing the praises
Sir Fon hapus ywr faenawl	of Robert ap Huw, harpist of Bodwigan, Anglesey
Erioed i Fon rhedai fawl	
A foliano fawl Einion	
Eled a’i fawl i wlad Fon.	
Mawl union am haelioni	
I un o Fon a wnaif fi	
Robert ap Huw wr hybarch	
Mawl a gai amlwg barch	
Mab rhwydd ymhob bro heddyw	
Aml uwch air hir mal ych rhyw	
Brau wyd wyr <u>Sion</u> breuder sydd	Sion Brwynog an Anglesey poet who fl. mid 16th century
<u>Brwynog</u> fu bur awenydd	
Dail Ierwerth wysdl a eurynt	
Difai o goed Hwfa gynt	
Gwaed o ben coed a bonedd	

Mynydd ymon union wedd
Iach hen lwyth Bodychen lin
A Thegengl helaeth egin
Gwr od yn dwyn gair ydwyd
A gwas y brenin teg wyd.

*The Tudor and Stuart monarchs gave prominence to
Welsh*

Gwr addwyn doeth gwreiddwych *harpists in their court*
Ag i ras Siams gwr sy wych *King James 1st (VI of Scotland) Reigned*
England 1603 – 1625

Ai gerddor mewn rhagorddysg
A ddeil gerdd ddofn ddilwgr ddysg
Ar glymau .....
Ai ddosbarth ir wyd ysbys
Pob pur ddysg pob rhyw ddesgant
Pob trawiad teg pob tro tant
Ple cai gymar dihareb
Ple ni wn ond Peilin neb
Os chwilir llei clymir clod
Graddau difai'r gerdd dafod
Mae ynod mwy awenydd
Na dau a ddel yn dy ddydd
Da iawn i gwedd dayoni
Awen y taid ynot ti
Da n eilio gwawd iawn loyw gerdd
Da ag iowngall deg angerdd
Un wyt a gae ond ta i gwedd
Wr hynaws lawer rhinwedd
Ag un dyn a gei'n d'anerch
Ai gwyn sydd o eigion serch

Huw Llwyd yw pob rhai lle i del, Huw Llwyd ... heir of Cynfal

A genfydd aer o Gynfel.

Trafeilio trwy ofalon

I bu'n i ddydd, dedwydd don,

O gwelodd teg fu'r bregeth,

Yn i ifiengtyd or byd beth?

Da oedd yn y diweddiad,

Dirion le, dario'n y wlad.

*In his youth he saw quite a bit of the world (i.e.
he fought with Sir Roger Williams' army against
the Spanish forces in Holland)*

The following underlined verses (verse being the term for each couplet in a 'cywydd') refer to the fact that Huw Llwyd planned and constructed an extension to the family home and re-directed a stream so that it flowed through the 'little parlour' [see reference in submitted summary report]. The poet then describes Huw Llwyd's personal room or sanctum as seen when he visited the house on an earlier occasion. He mentions the array of books on shelves; the boxes of ointments and medical instruments made of silver; his buckler on a clasp and shining sword of blue steel; his bow made of yew, second to none, and arrows in a quiver; his gun and powder flask, always ready to hand; his fishing rod, his hunting horn and hunting sticks, and his nets which, in season, catch fine fish; his telescope to view things from afar; his chess-set and chessmen and draught-board, not to mention the harp that is there to entertain the family.

Trwsio, ffwrneisio a wnai

oi ddyfais, i dŷ yn ddifai.

ai ranu yn gowreiniach.

a throi'r dŵr drwy barlwr bach.

Os dyfod i'w ysdafell.

(hon sy waith hardd yn saith well)

i lyfrau ar silffau sydd
deg olwg, gida’i gilydd,
i flychau’n elïau lân
ai gêr feddyg o arian
ai fwcled glân ar wanas,
ai gledd pur o’r gloyw-ddur glas,
ai fwa yw, ni fu i well,
ai gu saethau, ai gawell,
ai wnn hwylus yn hylaw,
ai fflag, hawdd i caiff i’w law,
ai ffon enwair ffein iown-wych,
ai ffein gorn, ai helffyn gwych,
ai rwydau, pan f’ai’r adeg,
sy gae tynn i bysgod teg,
ai ddrych oedd wych o ddichell,
a wyl beth oi law o bell,
ar sies ai gwyr, ddifyr ddysg,
a rhwydd loyw dabler hyddysg.
 Beth yw’r holl bethau hyn
 Mae dialedd am delyn
 Pa blesser rhag trymder trwch?
I ddyn, pa fwy diddanwch
Na chlowed .....
 Hon gynt fu’r dynu dig
 I’w chadw yn lan barchedig
 Difai rhoer brenin Dafydd
 I law ar dant lawer dydd

Huw Llwyd’s generation was probably the last to uphold the ancient Welsh tradition, to the court poets of the 6th century (i.e the Cynfeirdd) of maintaining the two *traditional* skills known as cerdd dant (singing poetry to harp accompaniment) and cerdd dafod (i.e. poetic accomplishment)

According to Dr Gwyn Thomas in ‘Dau Lwyd o Gynfal’ (Ysgrifau Beirniadol V), this ‘cywydd’ was composed before Dafydd Llwyd died in 1623]

In another cywydd (c. 1630), in which he eulogizes Huw Llwyd, Huw Machno describes the grand extension that had been added on to the family home, years earlier, possibly during the first decade of the 17th century. The bard attributes the concept of the building to Huw Llwyd, rather than to his father or elder brother Owen Llwyd, both of whom would still have been alive at the time of its construction. Other sources refer to Owen and Huw taking an active part, during this same period (and therefore during their father’s lifetime) in extending the estate through buying adjoining lands and farmsteads. It was during those years, I suspect, that Cynfal came to be known as Cynfal Fawr. In this particular cywydd, composed c.1630 and therefore years after the death of Huw Llwyd’s father and older brother, not only does the poet detail visible signs of Huw Llwyd’s interests (eg. the harp to entertain, his well-stocked library of fine books, his collection of ointments and of medical equipment made of silver², his buckler and sword of best steel³, his gun and his prowess with it, his bow and arrows and his rod and net and other fishing and hunting gear, his spying-glass, his chess set etc) but he also refers to the fact that Huw Llwyd has diverted a stream to run through his ‘little parlour’. Whether this was intended as a water feature or as a means of keeping his pantry cool, is open to question. It might even have been put in for toilet purposes, depending on how one defines ‘*parlwr bach*’, I suppose!

Whilst only Cynfal is named in the earliest deeds of 1658 [see 4 below], there is reference however to five other un-named cottages or smallholdings as part of the estate (c. 340 acres in total), presumably those acquired 40 - 50 years earlier by Owen and Huw Llwyd. In his will of 1658 (proven 18th April 1660), Morgan Llwyd leaves to his eldest son David ‘*all my Landes and hereditaments called Kynvell in Maentwrog in the Countie of Merioneth with my howses there, and the appurtenances thereof ..*’ By that time, it is known that those ‘*howses*’ included Cynfal Bach and Garth.

Cynfal Fawr remained in the family for a further 4 or 5 generations [The uncertainty arises from lack of evidence as to whether Morgan Llwyd (1619 – 1659) was Huw Llwyd’s son or his grandson. If the latter, then the family’s recorded ancestry has a lost generation].

[¹ *The poet names but three of the sons - Owen Llwyd, Howel Llwyd and Huw Llwyd – but a fourth name (Rhodri Llwyd 1573 – 1613) is recorded elsewhere. To my knowledge, there is no record of the fifth son, so one must assume that he died in infancy. And since Huw Machno names but two of the three daughters – Elin and Gwen – one can but make a similar assumption about the third. Significant, perhaps, is that Lewys Dwnn in 1588 (30 to 35 years earlier than Huw Machno’s ‘cywydd’) records but 3 sons and 2 daughters.*

² *One has to bear in mind that his brother – Owen Llwyd Ffisigwr – was a qualified doctor and one can assume that Huw had had personal experience of treating the wounded on battlefields in Holland. Further corroboration of his medical background is to be had by Ellis Wynne of Lasynys (‘Y Bardd Cwsg’) who acknowledges his indebtedness, when writing his ‘Llyfr o Hen Physigwriaeth’ (Book of Ancient Remedies), to an existing book on the same subject by ‘Huw Llwyd Cynfel’.*

³ *Huw Llwyd fought in France and Holland under the banner of Sir Roger Williams in a Welsh regiment raised to fight the armies of Spain in the Low Countries.*

⁴ *See ‘Morgan Llwyd: Ymchwil i Rai o’r Prif Ddylanwadau a Fu Arno’ (Research into Some of the Main Influences on Him) – E. Lewis Evans M.A. (published 1930)*

4. Cywydd Marwnad Dafydd Llwyd ap Howel ap Rhys o Gynfal

Troes Duw anwyl trwy ddynion

Troe’r ias hirtrwy yr oes hon

Troes Duw alar trist wylen

Troe gur i Faentwrog wen

Mae yno gyffro a gant

These opening lines refer to the area’s loss

Am yr henwyr mai ar hunant

caused by the death of Dafydd Llwyd

Mae llafur mwya llefain

Mae’n wae rhawg am un o’r rhain

Mae braw ar ol marwolaeth

Dafydd Llwyd yw fedd ol aeth *The following lines refer to D. Ll’s noble*

Hael pur aer Howel ap Rys

ancestry - heir of Howel ap Rhys

Oi dynnu briwyd ynys

Am ryw Ifan cwynfan cant

of the stock of Ifan, son of Llywelyn,

Ap Llywelyn pell wylant

descendants of Seisyll (see genealogy)

Had Seisyllld nodes Iessu

Ai ryw’n fawr ymeirion fu

<u>Un waed o Gilmin ydoedd</u>	<i>Of the blood of Cilmyr (Troed-ddU) and</i>
A <u>Glyn</u> lliwon union oedd	<i>Glynllifon and of Dafydd Goch ,</i>
Dafydd a gwaed <u>Dafydd Goch</u>	<i>descendant of Cynan</i>
O ryw <u>Cynan</u> hir cwynoch	
Cri herwydd cario hiraeth	
Cwys dost i'r Palcysiaid aeth	
Trwy wlad Dafydd prudd pob rhan	
Trwy Gynfel i troe gwynfan	
Yw dai yno adwaenwn	
Cellweirgar howddgar fu hwn.	
Da fu ai briod winfaeth	
... ymeirion fawr unionfaeth	
<u>Catrin</u> wawr coed tirion oedd	<i>Ancestry of Catrin Llwyd, his wife -</i>
<u>Merch Howel uchel iachoedd</u>	<i>dau. of Howel, grand-dau. of Thomas (either</i>
<u>Wyr Domas</u> riw diamarch	<i>that or Howel was the grandson of Thomas),</i>
<u>O Einion</u> bur union barch	<i>descended from Einion and of the blood of</i>
<u>O henwaed Rys</u> hynod ran	<i>Einion</i>
Hael fu iach <u>Howel fychan</u>	
<u>Imp Rhys</u> dyllys i deiliai	
<u>Ap Robart</u> fowrchwart heb fai.	
Ag o iachau y ddau dda	
Llwyn aml ai n feillion yma:	
<u>Pump o feibion gyfion ged</u>	<i>Five honourable sons and three daughters</i>
<u>am orchest, a thair merched.</u>	
<u>Pedwar âi i wlad Baradwys</u>	<i>Four sons went to paradise ahead of their</i>
<u>o flaen i tad, toriad twys.</u>	<i>father. The eldest, Owen Llwyd, was the</i>
<u>Yr hyna'n aer a henwyd</u>	<i>intended heir and two were highly</i>
<u>i ddwyn lle oedd Owen Llwyd</u>	<i>educated. Howel, however, generous but</i>
<u>a dau oedd feistriaid mewn dysg</u>	<i>weak in health, went early to heaven and</i>
<u>o raddol art oreuddysg</u>	<i>the third son, Huw Llwyd, became the heir.</i>
<u>a brawd o wŷr brau ydoedd</u>	
<u>Howel, âi i nef, hael iawn oedd.</u>	
<u>Y trydydd o freisgwydd frig</u>	
<u>yw Huw Llwyd ddi-balledig</u>	
<u>yn aer i dad yw ado</u>	
<u>yn ôl fydd yn i le fo.</u>	
Ai briod wrioglod eglur,	
I roi maeth o <u>Hendre'r mur</u>	<i>Home of Huw Llwyd's wife</i>
O Huw dil.... in dwy wlad	
Ag o ryw hon teg ywr had	
A eginan yn ganaid	
Rhwydd tyf o wraidd y taid	
A dwyferch o ryw Dafydd	
Heb olygon sychion sydd	
<u>Elin</u> am i thad wylodd,	
<u>Gwen</u> yn faith a gwyn un fodd,	<i>Only two of the daughters are named</i>
<u>Mae'r wyrion a mawr hiraeth</u>	<i>Reference here to grandchildren and</i>
<u>Ar gorwyrion cofion caeth,</u>	<i>great-grandchildren but none named</i>
I'r rhain trwy ochain i troes	
<i>Yn oedran Crist, trist fu'r tro</i>	
Ag ir genedl gur ganoes	
Gwyddir i hyn ddigwyddo,	
<u>Dau wyth-gant oerant irwydd,</u>	$2 \times 800 + 2 \times 8 + 7 = 1623$
<u>Dau wyth a saith</u> adwyth sydd	<i>(i.e. Date of Dafydd Llwyd's death)</i>
Ai oedran cofion wŷr cain	

Ydoedd ddeg a dau ddeigain *10 + 2x 40 = 90 (i.e his age when he died)*
 Ceraint a neiant a nych
 Cant bob un arnun oernych
 Du wylaw braw a llawer bron
 Di gwydd yw gymydogion
 Dai rhoe yn barod ir rhain
 Dai ymwarded oi dai murain
 Dai gryfion cyfion i caid
Da iawn yn rhoi da i weiniaid *Gave worldly and spiritual comfort*
 Dwyfolwych dai fywioliaeth *to the weak*
 Da i gyd i ifiengtyd ai faeth.
 Campau cyneddfau n addfed
 Oedd ar y gwr hawdd roe ged:
Caru i farch cu eirian *He loved his fine horse and was partial to*
Seuthyddiaeth helwriaeth lan. *hunting*
 Od ydoedd fel i doedwyd
 Dafydd yn wr llonydd llwyd
 Nid ai drowsion aflonydd
 Ai ran ddoe awr yn i ddydd
 Yn gefnog yn gyfiownfalch
 Dafydd a gaid euraid walch
 Yn bybyr fel y gwyr gynt
 Dyddiwr oedd enaid uddynt
 Da fu'n ymgoleddu'n gwlad
 A charedig wych rediad
 Ymhob man yn gyfanedd
 I cae'n y fo cyn i fedd
 Ymhob pur wawd ymhob rhif
 Da i awgrym a digrif
 Adroddai medrai air mwys
 Yn i gymal yn gymwys
Eiliai gerdd a rh...erddi
A nithiai 'n wych yn iaith ni *Reference here to his poetic ability*
 Distaw iawn wr uniawn wraidd
 Ad araf fu a gŵraidd
 A llawen deg awen gu
 Yn iach in llawenychu
 Yn nhernas nef mae hefyd
 Y reiol fan yr ail fyd
 Llawenydd yno i llanwyd
 A fydd llawn i Ddafydd Llwyd.

5. Later HOUSE HISTORY

1798 Land Tax Assessment for Cynfal Fawr (to be checked)

Then, in 1808, Morgan Llwyd's great great grandsons Joseph and Christopher Bushnan sold the Cynfal estate to slate quarry owners Thomas and William Casson of Blaen-ddôl, Ffestiniog, for £2,950.

The Bushnans had inherited the estate through their mother Mary Elizabeth Hills (1744-1828) who had herself inherited it from her mother, Mary Lloyd (d. 1744), daughter of Samuel Lloyd (d. 1718) and grand-daughter of Morgan Llwyd [see copy of 'Descendants of Morgan Llwyd'].

The original deeds for Cynfal, recorded on sheep's hide and covering the period 1658 – 1897, were readily available up until the 1980s but they have since been mislaid or lost. Fortunately, however, E. Lewis Evans M.A., in his research on Morgan Llwyd (published 1930-4), has recorded the details of those early deeds and they confirm not only the inheritances mentioned in the previous paragraph but also details of ownerships, mortgages and rentals for the most part of the 19th century.

1841 census Cynfal Fawr schedule

Elisabeth Williams	4	born in Merioneth
Robert Williams	1	“
*William Jones	60	farmer “
*Elisabeth Jones	60	“
Edward Jones	30	“
William Williams	7	“
Elisabeth Thomas	25	“

1851 census Cynfal Fawr Schedule no 20

Robert Owen	head	48	farmer of 90 acres empl 2 men	born Llanllyfni C
Elin Owen	wife	44		Festiniog, M
Anne Owen	dau	4		“
Catherine Jones	single	23	House servant	“
Owen Jones	widower	35	Farm Lab	Clynog C

1851 census Cynfal Fawr Schedule no. 21

David Williams	Head	35	Ag Lab	Maentwrog M
Sarah Williams	wife	25		Trawsfynydd M

1851 census Cynfal Fawr Schedule no. 22

*William Jones	Head	72	Pauper (formerly farmer)	Maentwrog M
*Elisabeth Jones	wife	71		Bala

1861 census Cynfal Fawr Schedule no 27W

William Powell	Head	45	Farmer 90 acres	Festiniog
Jane Powell	wife	32		Trawsfynydd
Ellis Humphrey Powell	son	11		Maentwrog
Sarah Powell	dau	10		“
William Percy Powell	son	7		“
William Powell	son	4		“
Mary Powell	dau	1		“
Anne Jones	single	23	servant	Dolgelley

1861 census Cynfal Fawr Schedule no 28W

William Williams	Head	30	labourer	Maentwrog
Jane Williams	wife	25		Llanfihangel y T
Catherine Williams	dau	1		Maentwrog

1861 census Cynfal Fawr Schedule no 29W

Ellis Williams	Head	38	labourer	Trawsfynydd
Gwen Williams	wife	32		Maentwrog

1871 census Cynfal Fawr schedule No. 40W

Griffith Davies	Head	55	farmer	Llanfrothen
-----------------	------	----	--------	-------------

Sarah Davies	wife	50	Festiniog
Ellin Davies	dau22	farmer's dau	"
Griffith Davies	son17	farmer's son	Llanfrothen
Mary Davies	dau14	farmer's dau	Festiniog
John Jones	42	farm servant	Maentwrog

In 1877, William Davies of Caerblaidd, Ffestiniog, paid the North and South Wales Bank £52,250 to take possession of the estate from the Cassons.

1881 census Cynfal Fawr schedule no 17

Martha Davies	head	40	farmer of 74 acres	Festiniog
John P Davies	son5		scholar	"
Ellis Davies	son3			"
Edwards Davies	serv	30	agricultural labourer	Llanycil
Hannah Davies	serv	21	general servant	Llanycil

1891 census Cynfal Fawr schedule no 7

Pierce Jones	Head	44	farmer	Festiniog
Catherine Jones	wife	36		Trawsfynydd
Mary C Jones	dau14			Maentwrog
Martha Jones	dau13		schooling	"
Pierce Jones	son8		schooling	"
Catherine Jones	dau1			"
John Griffith	unmarried	21	farm servant	Trawsfynydd
Edward Evans	unmarried	16	shepherd	Harlech
Catherine Owen	unmarried	16	general servant	Penmachno

In 1897, Pierce Jones, the then tenant of Cynfal Fawr and Garth, bought the estate and it remained in his family until 1965.

1901 census Cynfal Fawr schedule no 32W

Pierce Jones	Head	54	farmer (employer)	Festiniog	Welsh
Catherine Jones	wife	46		Trawsfynydd	Welsh
Martha Jones	dau23		"	Welsh & E	
Pierce Jones	son18		carter on farm	"	Welsh
Kate Jones	dau11		"	Welsh	
Gwen Jones	dau9		"	Welsh	
John Humphreys	20		cowman	Bala	Welsh

1910 LAND TAX ASSESSMENT CYNFAL FAWR, MAENTWROG

Ass. No:	5	Poor Rate:	6	
Owner:	Pierce Jones	House & Building, Ag. Land	74	
		Gross Annual Value:	28	
House:	Gross Ann. Value:	5	Rateable Value:	3.15
Ag. Land:	"	"	"	28
				26
(Est.Extent 74)	Extent as determined by Valuer:			81 acres 2 rods 34 perch
Original Gross Value:	1095	Buildings and other structures:	265	
Original Full Site Value:	830	Binder of Charge:	40	
Original Total Value:	1055	Original Assessable Site Value:	790	
Value of Agricultural Land:	1055			

Map Ref: XII.5.U; XII.6.R : XII.9.F; XII.10.A

1911 census Cynfal Fawr schedule no 28

Pierce Jones	Head	64	farmer	Festiniog	Welsh
Catherine Jones	wife	56		Trawsfynydd	Welsh

Pierce Jones son28 working on farm Maentwrog Welsh & E
 Kate Jones dau21 working in house “ Welsh
 Gwen Jones dau19 working in house “ Welsh

1965 Peter Jones (grandson of Pierce Jones the elder) retained hold of Garth and most of the farmland. Peter Jones' daughter Mai Pugh Jones continues to live at Garth but the farming of the land is today somewhat limited.

1965 David Morris Jones and Bessie May Littler taking joint possession of Cynfal Fawr.

1964 Mrs Littler bought Cynfal Fawr from a Mr P Jones. She did have some renovations done, including moving the staircase (as I was a child then this was something that stayed in my mind!) (pers comm L Dawson)

1989 Cynfal Fawr was inherited by Lis Dawson of Pengwern Hall Farm, Ffestiniog.

1996 she sold it to Gwilym Ephraim of neighbouring Tyddyn Merched farm, who still owns it to this day [2012].

Researcher: Geraint Vaughan Jones, Llan Ffestiniog. 2012.

6. Cynfal Fawr DATES (Welsh)

Yn ôl tystiolaeth hanesyddol gadarn, fe arhosodd Cynfal yn eiddo i deulu'r Llwydiaid o 1480 (a blynyddoedd cyn hynny hefyd, mwy na thebyg) nes i Joseph a Christopher Bushnan, gor-or-wyrion Morgan Llwyd ei werthu yn 1808 i Thomas a William Casson, Blaenddôl.

1480 Dyma'r cyfeiriad cyntaf, hyd y gwyddys, at dŷ ar y safle, pan oedd **Rhys ap Ifan**, taid a hendaidd Dafydd Llwyd, yn trigo yno. (Mae Lewys Dwnn, Thomas Prys Plas Iolyn a'r bardd Huw Machno yn tystio i'r achau) *1505 – 90(?) Hywel ap Rhys (mab y Rhys uchod) yw'r trigiannydd (Tad Dafydd Llwyd a thaid Huw Llwyd) (KWJR)**

c.1515 Dyddiad adeiladu'r rhan hynaf o'r tŷ presennol (Dyddio Dendrocronoleg 2011)

1533 Geni Dafydd Llwyd, tad Huw Llwyd

c.1568 Geni Huw Llwyd yng Nghynfal, yn drydydd mab i Dafydd a Catrin Llwyd. (BC)

[Bob Owen, Croesor yn 'Cartrefi Cymru' yn cofnodi 1573 fel dyddiad geni Huw Llwyd yng Nghynfal ond, a derbyn bod y manylion a roddir isod am oed a blwyddyn marw ei frawd iau, yna roedd Bob Owen yn collfarnu gan mai blwyddyn geni Rhodri fyddai hon. Yna, mewn erthygl yn Y Cymro 27/9/1956 ceir Bob Owen yn awgrymu 1570 -72 fel cyfnod geni Huw Llwyd.]

1585? -90? Huw Llwyd yn ymladd gyda byddin Syr Roger Williams yn erbyn lluoedd Sbaen yn yr Iseldiroedd.

1588 Mis Hyd. - Lewys Dwnn yn galw yng Nghynfal i gofnodi achau'r Llwydiaid (GML)

1613 Marw Rhodri Llwyd, un o feibion Dafydd Llwyd, yn 40 oed. (GML)

1619 Geni Morgan Llwyd o Wynedd (yng Nghynfal? Mab/wŷyr/nai i Huw Llwyd?) (GML)

*[1620 Marw Huw Llwyd yn 80 oed yn ôl **HPFfa** a **HPFfb** ond mae'r wybodaeth yn anghywir gan y gwyddom iddo oroesi ei dad, a fu byw tan 1623, ac i Huw Machno ganu ei glodydd yn 1630. Mae tystiolaeth yr oedran hefyd yn amlwg anghywir.]*

1620 Englyn Huw Llwyd (honedig) ar fedd Sion Phylip (1543 – **1620**) yn Llandanwg.

1623 Marw Dafydd Llwyd yn 90 oed. Gw. marwnad Huw Machno iddo.

1623 Crown Rental yn dangos **Dafydd Llwyd** yn rhentu tir William ap Ifan ap Rhys yn ogystal â Ffridd y Bwlch Coch, a **Huw Llwyd** hefyd yn yr un flwyddyn yn rhentu tir Rhys ap Ifan yn ogystal â Tyddyn y Bwlch, Ffridd Ddu a Ffridd Moel Rudd(/Rydd)

1629 Huw Llwyd 'yn fyw yn 1629' (BC) ac erbyn hyn roedd wedi codi'r estyniad i'r tŷ (gw. cywydd Huw Machno 1630)

- c.1630 Huw Llwyd yn marw (Dim tystiolaeth bendant a dim cofnod o'i fedd, hyd y gwyddys). Dim tystiolaeth chwaith bod Morgan Llwyd wedi etifeddu'r stad.
- c.1641 *Morgan Llwyd yn priodi Anne (gw. ei englyn 'Yn Sir Fonwy mi briodais')*
- 1642 Dechrau'r Rhyfel Cartref – Morgan Llwyd (gweinidog yn Wrecsam ar y pryd) yn anfon ei wraig a'i blant at ei fam, Mari Llwyd, yng Nghynfal, er mwyn iddynt fod yn ddiogel. [*Cwestiwn - Ai Mari Llwyd oedd gwraig Huw Llwyd?*]
- 1650/51? Awst 24 o Gaerloyw. Mewn llythyr at ei fam, mae Morgan Llwyd yn cyfeirio hefyd at Mari ei chwaer - '*Mari a ddewisodd y rhan oreu na ellir ei ddwyn oddiarni.*' (Ai awgrym sydd yma, felly, ei bod hi wedi marw?)
- 1651 8fed Ionawr. Morgan Llwyd mewn llythyr (anghyflawn) at ei gefnder John Price – '*Rem. My true .... cozen to yor wife to my Unkle yor family and to ...*' (GMLL)
- [*Pwy oedd y John Price yma? Ai Price < ap Pirs/Pyrs (Pyrs < ap Rhys?), sef mab Owen Llwyd, Ffisigwr, brawd hynaf Huw Llwyd?*]
- 1651 *Llythyr arall at ei gefnder John Price – 'My deare love to my cozen yor wife and all yor children, to my unkle and longed for friends ...'* (GMLL)
- 1657 Morgan Llwyd, mewn llythyr at ei fam (neu ei fam-yng-nghyfraith?) yn cyfeirio at enedigaeth ei ferch Elizabeth Lloyd ac at y ffaith bod ei wraig wedi cael amser caled yn geni – '*Mae i chwi wyr fechan yma, a'i henw yw Elizabeth lloyd ... Ond am eich merch, fy ngwraig annwyl, bu flin iawn arni y tro yma.*' (GMLL)
- 1658 *20fed Mai ('third month'!) – Morgan Llwyd yn gwneud ei ewyllys ac yn gadael stad Cynfal i'w fab hynaf David, gyda'r amod 'Moreover my will is that in case my Sonne David Lloyd Dye without lawfull Issue, That then Kynfell bee the Inheritance of my Sonne Samuell ...'*
- 1658? *Morgan Llwyd yn cyfeirio at 'Cynfel' mewn un llythyr at ei fam – 'Gwylled H. Hughes ac Efan, a chwithau yng Nghynfel gysgu neu ymwylltio ...'* (GMLL)
- 1658? Llythyr arall at chwaer o'r enw 'Dorothi' (Enw dieithr o fewn y teulu! Ai'n dod o linach Anne ei wraig neu, o bosib, yn tarddu o linach ei fam?) Yn yr un llythyr mae'n cyfeirio at ei chwaer Elizabeth (Honno wedi ei henwi, o bosib, ar ôl y frenhines Elizabeth a'r enw wedi cario wedyn i'r genhedlaeth nesaf yn y teulu, sef merch MLI).
- 1658-1897 *Cyfnod y Gweithredoedd ar Cynfal sydd bellach ar goll ond gweler cofnod E. Lewis Evans (ELE) ym mhennod olaf ei gyfrol 'Morgan Llwyd: Ymchwil i rai o'r prif ddylanwadau a fu arno' (cyhoeddwyd 1930). Yn y weithred gynharaf un (1658), dim ond Cynfal Fawr a enwir ond ceir cyfeiriad at chwech o fythynod eraill di-enw ar y stad. Fodd bynnag, yn ei ewyllys yr un flwyddyn mae Morgan Llwyd yn enwi Cynfal Fawr, Cynfal Bach a'r Garth (cyfanswm 340 erw, 'heb gyfrif tir y mynydd').*
GMLL
- 1659 Marw Morgan Llwyd a'i gladdu ym mynwent Rhosddu, Wrecsam
- 1660 Adferiad Siarl yr Ail i'r orsedd yn Lloegr
- 1660 Ebrill 18fed - Gweithredu ewyllys Morgan Llwyd: **David Lloyd**, y mab hynaf, yn etifeddu Cynfal a'r holl diroedd. Samuel, yr ail fab yn etifeddu Trefalun yn Sir Ddinbych. Gweddill yr eiddo'n cael ei rannu'n deg rhwng Caleb a Joshua ac Anne ac Elizabeth. (Y 3edd ferch Peace, er yn fyw yn 1650, wedi marw erbyn hyn?) (GMLL)
- 1660 *Caleb Lloyd, 3ydd mab Morgan Llwyd, yn cerfio 'i enw ar wal flaen Cynfal Fawr [gw. erthygl GVJ + llun yn rhifyn 2010 Rhamant Bro, sef Cylchgrawn Cymdeithas Hanes Blaenau Ffestiniog]*
- 1661 Joshua Lloyd, 4ydd mab Morgan Llwyd yn cerfio 'i enw ar wal flaen y rhan hynaf o Cynfal Bach [*Gw. yr un erthygl*]
- 1662 **Treth Aelwydydd 1662 yn dangos -**

Tair aelwyd Anne Lloyd, Cynvel
William Ellis, Hendre'r Mur

Gwraig Morgan Llwyd

Dwy aelwyd   David John, Bron y Saeth
Un aelwyd   Cadder (Cadwalader) ap Humphrey, Tomen y Mur
 Robert John Lloyd, Mur Llwyd
 Mary Lloyd, Cynvel   *Mam Morgan Llwyd*
John Thomas, Cynvel

(*Owen Parry, Cofnodion Cymdeithas Hanes Sir Feirionnydd 1953*)

- 1669   Cofrestru Cynfal fel Tŷ Cwrdd Annibynnol.
- 1672   Gorffennaf 22, Mari Llwyd, mam Morgan Llwyd, yn derbyn trwydded i ddefnyddio Cynfal fel Tŷ Cwrdd. Henry Maurice, y Piwritan ac Annibynnwr, a'i briod, yn ymweld â hi yno yn yr un flwyddyn.
- 1678   Marw Dafydd Llwyd (David Lloyd 'of the Inner Temple in London'), mab hynaf M. Ll., yn ddibriod a di-blant. Chwefror 5ed, gweithredu ei ewyllys.
 Er nad yw'r ewyllys honno yn enwi Samuel na Cynfal, rhaid bod dymuniad y tad, Morgan Llwyd, yn ei ewyllys ef ugain mlynedd ynghynt, nawr yn cael ei barchu [*gw. 1683 isod*]. Ewyllys Dafydd Llwyd yn gwneud darpariaeth hefyd ar gyfer ei frodyr Caleb a Joshua a'i chworydd Ann ac Elizabeth.
- 1679   '*... Lloyd de Cynfel sepulta fuit decimi sepyimo die Septembris 1679*' (Ar fedd ym mynwent Maentwrog Mae'r enw cyntaf yn annealladwy.)   (*Bob Owen, Croesor - Erthygl yn Y Cymro 11/10/1956*)
- 1680   Marw Mari Llwyd, mam Morgan Llwyd, a'i chladdu ym mynwent Maentwrog. Ar y garreg fedd - '*Maria Lloyd de Cynfel sepulta fait vicessimo quinto die Junii 1680*'
 (*Bob Owen, Croesor - fel yr uchod*)
- 1683   Yn dilyn marw Dafydd yn ddi-briod yn 1678, llunio *gweithred trawsgwydd [deed of exchange]* yn cadarnhau perchnogaeth Cynfal i'w frawd Samuel ac yn trosglwyddo cyfrannau o'i eiddo i'w frodyr eraill a'i chworydd - Caleb, Joshua, Anne ac Elizabeth.
- 1707   Samuel yn priodi Mary Adams ar ôl tyngu amod y byddai'n gadael ei eiddo iddi hi ac i'w blentyn/blant.   (*ELE*)
- 1718   Chwefror 27ain - Samuel Lloyd yn gwneud ei ewyllys ac yn gadael ei holl eiddo i'w ferch Mary Lloyd (Mary Hills yn ddiweddarach) ac yn enwi hefyd ei wraig Mary Lloyd (née Adams). Mae'n gwneud darpariaeth ar gyfer ei fam yn ogystal.
 [*Daeth yr ewyllys i rym ar 21/11/1721, ddwy flynedd a naw mis yn ddiweddarach, sy'n taflu cwestiwn ar y dyddiad 1718 a geir i farwolaeth Samuel Lloyd gan J. H. Davies yn ei gyfrol 'Gweithiau Morgan Llwyd'*]
- 1720   Evan Nanney a'i fam Elizabeth Evans o Ffestiniog yn denantiaid Cynfal (am 11 mlynedd ar rent o £24 y fl.). Enwau gweddw a merch Samuel sydd ar y brydles
 (*ELE*)
- 1721   21ain Tachwedd - Profi ewyllys Samuel Lloyd ('of London, Grocer'. *Mewn lleoliad arall ceir cyfeiriad ato hefyd fel 'apothecary'*). Gadael ei holl eiddo i'w ferch Mary Lloyd Hills (priod John Hills, Surgeon) ond er nad yw Cynfal yn cael ei enwi yma chwaith, mae'n ymddangos bod yr ystâd wedi aros yn enw'r teulu am flynyddoedd lawer ar ôl hynny.
 (*ELE*)
- 1732   *Edmwnd Lloyd, Cefnfaes, Maentwrog yn cymryd prydles 21 mlynedd ar Cynfal ar rent o £28 y fl. Enwau gweddw a merch Samuel sydd ar y brydles hon hefyd. (ELE)*
- 1741   Marw Mary (Adams), gwraig Samuel.   (*ELE*)
- 1743   **Lewis Edwards, Talgarth, yw'r deiliad (h.y. dal y freehold) ar Cynfal Fawr**
 (*MQSR Vol.1 P. 22*)
- 1744   Geni Mary Elizabeth Hills, wyres Samuel a gor-wyres Morgan Llwyd.
- 1744   Marw Mary Lloyd Hills, merch Samuel [*ar enedigaeth Mary Elizabeth, efallai?*]
- c. 1773   Mary Elizabeth Hills, unig wyres Samuel Lloyd a Mary Adams, yn priodi Joseph Bushnan ac yn cael dau fab - Joseph a Christopher
- 1752   Cynfal yn cael ei osod am 11 mlynedd i'r Parch G. David Morris (1729 - 82), Rheithor Ffestiniog a'r cytundeb yn cael ei adnewyddu tan 1766 ac wedyn tan 1772. Enwau Mary Elizabeth Hills a'i thad (John Hills (Surgeon) ar y brydles   (*ELE*) (*MQSR Vol.1 P.307*)
- 1792   Joseph Bushman, gŵr Mary Elizabeth Hills, yn rhentu Cynfal i'r Parch. John Gruffydd, Rheithor Ffestiniog (192 erw am £50 y fl.) ac ar yr amodau canlynol -

- (i) Rhoddi cynnyrch y tir yn ôl ar achles (h.y gwrteithio)
- (ii) Bod hawl gan y meistr i fwrw golwg dros y lle
- (iii) Tri mis o rybudd ynglŷn ag adnewyddu'r denantiaeth
- (iv) Rhaid gwarchod y coedydd (ELE)

- 1797 *Marw Joseph Bushnan* (GMLI)
 1798 Y meibion, Christopher a Joseph Bushnan, ynghŷd â'u mam, yn etifeddu Cynfal (ELE)
 1808 *(Tachwedd) Y meibion Joseph a Christopher Bushnan yn gwerthu stad Cynfal i Thomas a William Casson, Blaen-y-ddôl, am £2,950. Disgrifir y lle 'megis plas yng Nghynfal Fawr, y ffordd dyrpeg gerllaw, y lôn bost rhwng Amwythig a Chaergybi o fewn hanner milltir, a llythyrau'n myned heibio deirgwaith yr wythnos.'* Dywedir hefyd y gellid ennill tipyn o arian trwy gludo'r llechi o'r chwareli cyfagos i'r ceiau [ar y Ddwyryd] (ELE)

Felly, yn 1808, ac ar ôl o leiaf dair canrif a chwarter, aeth Cynfal allan o ddwylo teulu'r Llwydiaid

- 1828 Marw Mary Elizabeth Bushnan (née Hills) (ELE)
 1839 Marw Thomas a William Casson a'r ystâd yn cael ei hetifeddu gan William Casson, Lerpwl, ail fab Thomas Casson.
 1849 William Jones, tafarnwr o'r Bala, yn rhoi £2,000 ar lôg o £5 y cant ar y stad. Cyfeiriad at Margaret Evans, Robert Owen ac Edward Prys yn denantiaid yno. (ELE)
 1850 *Arddangosfa Dolgellau – 'ffon-gleddyf Huw Llwyd'* (HPFfb33)
 1851 Cyfrifiad 1851 yn dangos bod Robert Owen (48 oed) a'i deulu yn dal i rentu Cynfal ond yn denantiaid ychwanegol ceir enwi David Williams (35 oed) a'i briod a William Jones (72 oed) a'i wraig yntau.
 Yn yr un flwyddyn, George Casson, Plas Blaenddôl, Ffestiniog, yn diogelu'r stâd ar fenthyciad o £3,000 ac yntau wedyn, yn 1861, yn rhoi'r lle ar warant i'r *North & South Wales Bank*.
 1870 Ar farwolaeth George Casson, mae Cynfal yn cael ei adfer i William Casson, (Lerpwl gynt ond sydd nawr yn byw ym Mhlas Penrhyn) a chaiff pob dyled ar y stâd ei chlirio. (ELE)
 Yn yr un flwyddyn, y stad yn cael ei rhoi eto ar warant o £2,000 i T. B. Addison a John Curtis Hayward ac yn 1875 yn mynd yn eiddo i'w hetifeddion.
 1877 Marw William Casson. William Galley Casson, Pwllheli, a Thomas Casson, Dinbych, yn etifeddu'r stâd ac yn gwerthu'r holl eiddo i William Davies, Cae'rblaid, Ffestiniog, am £52,250
 Pierce Jones yn ffermio'r Garth ar y pryd a Griffith Davies yn dal tenantiaeth y ddau Gynfal, y bach a'r mawr (gw. Cyfrifiad 1871). [ELE]
 1888 John Robertson ac eraill yn cloddio am aur ar dir Cynfal. Caed rhywfaint o lwyddiant ond byr a chostus fu'r fenter.
 1897 **29ain Medi - Pierce Jones yn prynu'r Garth a Chynfal Fawr** [ELE]
 1922 Marw Pierce Jones Ionawr 22ain a Catherine ei wraig yn etifeddu Cynfal (gweithredu'r ewylllys 26/06/1922)
 1938 Mai 12fed – marw Catherine Jones.
5 Medi – Pierce Jones y mab (h.y. Pierce Jones yr iengaf) yn etifeddu Cynfal, a fferm y Garth yn mynd i'w chworiydd Gwen a Martha. [Copi o'r ewylllys, trwy garedigrwydd Mai Puw Jones, Garth]
 1949 Dadorchuddio'r garreg ar wal Cynfal i gofnodi man geni Morgan Llwyd
 1965 Tachwedd 1af – David Morris Jones a Bessie May Littler ('joint tenants') yn prynu Cynfal gan Pierce Jones. Y tir uwchlaw'r rheilffordd yn mynd yn rhan o diroedd y Garth ac yn eiddo felly i Peter Jones, mab Pierce Jones (yr iengaf).
 1989 *Lis Dawson, Fferm Pengwern, yn etifeddu Cynfal Fawr yn ewylllys Mrs Littler. (Tytiolaeth e-bost oddi wrth Lis Dawson ei hun)*
 1996 Gwilym Ephraim, Tyddyn Merched, yn prynu Cynfal Fawr
 2012 Cynfal yn dal yn eiddo i'r Gwilym Ephraim uchod.

7. *Arysgrifau (Inscriptions)*

Yn ddiweddar, fe dynnwyd fy sylw at yr arysgrifen hon ar wal allanol hen ffermdy Cynfal Bach yng Nghwm Cynfal :-

IOSHVA LLOYD

1661

Rywbyrd yn ystod hanner cyntaf y ganrif ddiwethaf, fe gododd perchennog Cynfal Bach (pwy bynnag oedd hwnnw ar y pryd) estyniad yn erbyn wal ei dŷ, i'w ddefnyddio fel llaethdy bychan. Yn y broses, fe guddiwyd rhan o enw oedd wedi cael ei gerfio ar un o gerrig yr adeilad gwreiddiol. Trwy berswâd David Emrys Roberts o'r Blaenau, fe aeth Colin Fairhurst, perchennog presennol Cynfal Bach, ati gyda chŷn a morthwyl i geisio datgelu mwy o fanylion yr arysgrif, a'r hyn a ddaeth i'r golwg oedd **IOSHVA LLOYD**, a gair arall i ddilyn na ellir ei weld yn llawn ond sy'n dechrau, o bosib, gyda'r llythrennau **LLAN**. Odditano mae'r dyddiad **1661**. (Mae enw rhyw 'John Elis' hefyd i'w weld ar yr un garreg ond, gan nad oes unrhyw ddyddiad gyferbyn â hwnnw, yna go brin y gellir olrhain dim o'i hanes ef.)

Joshua Lloyd 1661

Ond pwy oedd y **IOSHVA LLOYD** a fu wrthi mor brysur, dri chan mlynedd a hanner yn ôl, yn cerfio i enw mor uchel i fyny ar wal y tŷ? Mae'r cliw i'w gael yn y dyddiad, rwy'n tybio, yn ogystal ag mewn cerfiad arall y gwyddwn amdano eisoes ar wal Cynfal Fawr. Am gadarnhad, fodd bynnag, rhaid yw troi at gart achau teulu'r Llwydiaid, sef deiliaid tiroedd Cynfal dros o leiaf bum cenhedlaeth, ac yn fwy penodol at ddisgynyddion Morgan Llwyd. Yn y cyfnod hwnnw, roedd stâd Cynfal Fawr yn berchen ar saith o dyddynnod, gyda Chynfal Bach yn un ohonynt.

Yn ôl yr achau, roedd gan Morgan Llwyd a'i wraig Anne saith o blant – pedwar mab a thair merch. Enwau'r meibion oedd David, Samuel, Caleb ... a Joshua. Gan mai yn 1641 y priodwyd y rhieni, yna rhaid mai llanc yn ei ardddegau oedd y Ioshva Lloyd a fu wrthi, yn 1661, yn cerfio 'i enw ar wal allanol Cynfal Bach.

Pan fu Morgan Llwyd farw yn 1659, yn ddeugain oed, gadawodd ewyllys. Yn ôl yr ewyllys honno, (*?ac yn unol â'r hen drefn Gymreig?*), y mab hynaf oedd i etifeddu'r stâd, yn ogystal â phopeth o bwys ynglŷn â hi – *'To my ffirst begotten Sonne David Lloyd, I leave all my Landes and hereditaments called Kynvell in Maentwrog (h.y. plwyf Maentwrog) in the Countie of Merioneth with my howses there, and the appurtenances thereof, As also my bookes and Papers ...'* Un o'r 'howses' hynny oedd Cynfal Bach. Felly, yn 1661, ddwy flynedd ar ôl marw ei dad, mae'n ymddangos bod Joshua wedi mynd-ati i gerfio'i enw ar wal tŷ a oedd, erbyn hynny, yn eiddo i David, ei frawd hynaf. Flwyddyn ynghynt roedd ei frawd hŷn, Caleb, wedi gwneud yr un peth ar wal allanol y cartre yng Nghynfal Fawr.

Caleb Lloyd 1660

Fe â'r ewyllys ymlaen *'... To my second Sonne Samuell Lloyd, I bequeath my tenement in Treff Allen (Trefalun) in Denbighshire, lately called Sinedales Tenement ... To my third Sonne Caleb Lloyd, To my ffourth Sonne Joshua Lloyd and to my daughters ... I leave and bequeath (a small portion) in gold, silver, plate, household stuffe and Catell ....'* Pe byddai David farw'n ddi-etifedd, yna roedd tiroedd Cynfal i fynd wedyn i Samuel, a'r stâd yn Sir Ddinbych i gael ei throsglwyddo i Caleb, y trydydd mab.

Bu David Lloyd farw yn Llundain yn 1678, yn ddi-blant, ac er nad yw ei ewyllys yn cofnodi hynny, fe drosglwyddyd holl eiddo'r teulu yng Nghwm Cynfal i Samuel. Ond ddeugain mlynedd yn ddiweddarach, yn

1718, yn Llundain y bu yntau hefyd farw. (Mae ei ewyllys yn dweud mai 'grocer' oedd o erbyn hynny; 'apothecary' yn ôl rhyw ffynhonnell wahanol). Sut bynnag, bu disgynyddion y Llwydiaid yn dal tiroedd Cynfal Fawr am bron i ganrif arall, nes i John a Joseph Bushnan, gor-wyrion Samuel Lloyd, ei werthu i Thomas a William Casson yn 1808.

Ac eithrio'r cyfeiriadau prin ato yn ewyllysiau ei dad a'i frawd hynaf, yr unig wybodaeth sydd gennym am Joshua yw ei fod yn dal ar dir y byw yn 1683 ac yn trigo, erbyn hynny, yn Portsmouth. Ond diolch i'w ymdrechion flynyddoedd ynghynt, mae ei enw - Ioshva Lloyd 1661 – ar gof a chadw yng Nghwm Cynfal hyd heddiw. Geraint V.Jones

O.N. Mae'n ymddangos mai Morgan Llwyd oedd y cyntaf o'r teulu i fabwysiadu ffurf Seisnig y cyfenw. Caiff hyn ei weld nid yn unig yng nghenedlaeth ei blant ond hefyd yn ewyllys Morgan Llwyd ei hun. (Rhan o erthygl a ymddangosodd yn rhifyn 2010 o Rhamant Bro, sef cylchgrawn blynyddol Cymdeithas Hanes Blaenau Ffestiniog)

8. Sgwrs a recordiwyd gan Geraint V. Jones ar gyfer UTGORN CYMRU Rhifyn 52 Ionawr 2011

Huw Llwyd o Gynfal

Go brin bod cwm arall yng Nghymru gyfan efo mwy o ramant ac o hanes yn perthyn iddo fo na Chwm Cynfal, Llan Ffestiniog. Efo enwau fel Bryn Cyfergyd a Bryn Saeth, Bron Ronw a Llech Ronw does dim gwadu cysylltiad trwm y lle efo drama olaf un y Mabinogi ... a thynged y cymeriadau trasig hynny Blodeuwedd, Llew Llaw Gyffes a Gronw Pebr, Arglwydd Penllyn.

Ond nid am ei gysylltiadau chwedlonol yn unig y mae Cwm Cynfal yn enwog, wrth gwrs. Yn yr unfed a'r ail ganrif ar bymtheg, dyma lle'r oedd teulu'r Llwydiaid yn byw - 'teulu' meddai un cofiannydd, 'oedd â gwythien o athrylith yn rhedeg trwyddo' ac, yng ngeiria Bob Owen Croesor, teulu a oedd 'ymhlith teuluoedd urddasolaf a pharchusaf Gwynedd.'

Wel rŵan, mae'n siŵr mai Morgan Llwyd – neu Morgan Llwyd o Wynedd - y llenor a'r diwinydd, ac awdur y clasur 'Llyfr y Tri Aderyn', ydi'r enwocaf o'r teulu hwnnw, sef teulu Cynfal Fawr. Ac mae'i hanas o, wrth gwrs, wedi cael ei gofnodi mewn mwy nag un cyfrol a chan fwy nag un cofiannydd. Fo, Morgan Llwyd, gyda llaw, oedd yr olaf o'r teulu i gario'r cyfenw Cymraeg. Y ffurf Seisnig Lloyd roddwyd ar bob un o'i blant. Ond er i'r meibion i gyd fynd ar chwâl, i ddiweddu oes mewn llefydd fel Llundain a Clerkenwell a Portsmouth - eto i gyd fe arhosodd Cynfal Fawr yn nwylo'r teulu tan 1808, pryd y cafodd o ei werthu gan or-orwyrion Morgan Llwyd i deulu'r Cassons, a ddaeth i'r ardal i neud eu ffortiwn o'r chwareli llechi. A rhyw ddiwadd go fflat a dinod oedd hwnnw i deulu ac i blasty a fu, yn ystod y Dadeni Dysg, yn gartre'r beirdd ac yn grud i ddiwylliant Cymraeg yn ardal Stiniog a De Gwynedd am bedair os nad pum cenedlaeth.

Yn y flwyddyn 1588, rhyw ddeng mlynedd ar hugain cyn i Morgan Llwyd gael ei eni, fe alwodd yr achyddwr Lewys Dwnn yng Nghynfal Fawr er mwyn cofnodi achau'r Llwydiaid. Dafydd Llwyd ap Hywel ap Rhys oedd gŵr y tŷ bryd hynny ac roedd ganddo fo a'i wraig Catrin bump o blant – tri mab, sef Owen, Hywel a Huw, a dwy ferch, Elin a Gwen – ond mae'n debyg iddyn nhw golli rhagor, naill ai ar enedigaeth

neu'n ifanc iawn. Ac mae'n debyg i ddau o'r meibion hynny, sef Owen a Hywel, farw o flaen eu tad. Hynny ddim yn llawer o syndod, wrth gwrs, o feddwl bod Dafydd Llwyd, y tad, wedi byw i'r oedran teg o ddeg a phedwar ugain.

Yn ei gywydd marwnad i Dafydd Llwyd yn 1623, dyma sut mae Huw Machno yn cofnodi'r colledion hynny, ac mae *o'n* enwi dau fab ac un ferch yn ychwanegol at restr Lewis Dwnn –

Pump o feibion gyfion ged
am orchest, a thair merched.
Pedwar âi i wlad Baradwys
o flaen i tad, toriad twys.
Yr hyna'n aer a henwyd
i ddwyn lle oedd Owen Llwyd
a dau oedd feistriaid mewn dysg
o raddol art oreuddysg
a brawd o wŵr brau ydoedd
Howel, âi i nef, hael iawn oedd.
Y trydydd o freisgwydd frig
yw Huw Llwyd ddi-balledig
yn aer i dad yw ado
yn ôl fydd yn i le fo.

Hynny ydi, fe fu pedwar o'r meibion farw o flaen eu tad, gan adael yr ail fab, sef Huw Llwyd, i etifeddu Cynfal Fawr a'r tiroedd i gyd.

Fel ei dad, roedd Huw Llwyd, hefyd, yn fardd celfydd iawn yn y mesurau caeth a rhydd – y ddau yn cynrychioli dwy genhedlaeth o uchelwyr oedd yn canu '*ar eu bwyd eu hunain*'. Hynny ydi, yn wahanol i'r beirdd proffesiynol ... neu'r *beirdd-wrth-greffft* fel roedd rheini'n cael eu galw ... doedd y Llwydiaid ddim yn dibynnu am nawdd gan neb. Yn ôl traddodiad, roedd y beirdd proffesiynol yn ennill bywoliaeth trwy ganu mawl a marwnad i deuluoedd uchelwrol ond roedd gan y beirdd oedd yn '*canu ar eu bwyd eu hunain*', fel roedden nhw'n cael eu galw, y rhyddid i ganu ar ba destun bynnag roedden nhw'n ei ddymuno. Nid yn unig hynny, ond roedd ganddyn nhw hefyd, wrth gwrs, y modd i gynnig nawdd a lletygarwch i'r *beirdd-wrth-greffft*, megis Huw Machno a'i debyg.

Wel rŵan, os ydi Morgan Llwyd yn cael ei weld erbyn heddiw fel seren ddisgleiriaf teulu Cynfal Fawr, nid fo, serch hynny, oedd y mwyaf lliwgar ohonyn nhw. Does dim dwywaith nad Huw Llwyd - ei daid ... neu ei hen-ddewyrth falla, gan nad oes wbod be oedd yr union berthynas rhyngddyn nhw ... - oedd hwnnw.

Fe anwyd Huw Llwyd rywle o gwmpas 1568 – wyddon ni mo'r union ddyddiad, na chwaith union ddyddiad ei farw – ond mae 'na gryn dipyn o'i hanes ar gael inni hyd heddiw, yn ogystal â chryn dipyn hefyd o'i farddoniaeth. Fe wyddon ni iddo fo fod yn filwr ac yn fardd ond mae'n ymddangos bod gynno fo bob math o alluoedd eraill yn ogystal, gan gynnwys, yn ôl tystiolaeth gwerin gwlad, y gallu i gymuno efo'r Gŵr Drwg ei hun!

Yn ŵr ifanc fe aeth Huw Llwyd i grwydro'r Cyfandir efo byddin Syr Roger Williams, i ymladd yn erbyn y Sbaenwyr yn yr Iseldiroedd ... a'r profiad hwnnw, mwy na thebyg, sy'n rhoi'r cefndir i'w englyn mwya adnabyddus o -

Yn Ffrainc yr yfais yn ffraeth – win lliwgar

Yn Lloegr cawl odiaeth;

Yn Holland menyn helaeth;

Yng Nghymru, llymru a llaeth.

Ond fe fu'r profiad hwnnw ar faes y gad yn gyfle i feithrin amal i ddawn arall hefyd, siŵr o fod; doniau a ddaeth yn fwy amlwg wrth iddo fo fynd yn hŷn.

Sut bynnag, fel y deudodd Huw Machno yn ei gywydd marwnad i Dafydd Llwyd, Huw oedd yr unig fab oedd ar ôl i etifeddu Cynfal Fawr a'r holl diroedd oedd yn mynd efo'r lle hwnnw.

Un o'r petha cynta wnaeth o wedyn, ma'n debyg, oedd codi estyniad helaeth ar yr hen dŷ a throi'r lle yn dipyn o blasty yn ôl safonau'r oes honno. Fel'ma mae Huw Machno yn disgrifio'r gwaith, mewn cywydd diweddarach -

Trwsio, ffwrneisio a wnâi
o'i ddyfais, i dŷ yn ddifai,
a'i rannu yn gywreiniach,
a throi dŵr drwy barlwr bach

Hynny ydi, yn y dyddia di-rewgell hynny, doedd dim un tŷ gwerth sôn amdano nad oedd llif dŵr oer yn rhedeg trwy'i fwtri, i gadw'r tymheredd i lawr yno, fel bod y gwin a'r llefrith a'r menyn a phetha felly yn cael pob chwara teg.

Mae Huw Machno yn mynd ymlaen wedyn i sôn am amrywiol rinweddau Huw Llwyd ac yn rhoi darlun inni o gymeriad crwn y dyn. Mae'n cyfeirio, er enghraifft, at ei lyfrgell

'ei lyfrau ar silffau sydd
deg olwg, gida'i gilydd

ac wedyn at 'ei flychau eliau lân
a'i gêr feddyg o arian'

sy'n dystiolaeth o allu Huw Llwyd i feddyginiaethu. Roedd honno'n ddawn deuluol, falla, o gofio bod Owen, ei frawd hynaf, yn feddyg neu ffisegydd. A phwy sydd i ddeud na fu'n rhaid i Huw ei hun ymarfer y grefft ar sawl maes cyflafan yn Ewrop? A phe bai angen mwy o dystiolaeth o'i gymwysterau meddygol, mae un o lawysgrifau Hengwrt yn tystio bod Ellis Wyn o'r Lasynys, wrth ysgrifennu ei '*Lyfr o Hen Physigwriaeth*', wedi dibynnu'n helaeth iawn ar yr hyn a gaiff ei alw yn '*lyfr Huw Llwyd Cynfel*'. Erbyn heddiw, fodd bynnag, does wybod be ddigwyddodd i'r ffynhonnell hynafol honno, gwaetha'r modd.

Mae Huw Machno yn mynd ymlaen i ddisgrifio rhai o'r pethau eraill oedd i'w gweld yng Nghynfal Fawr, pan alwodd o heibio yno oddeutu'r flwyddyn mil chwech tri dim. Mae o'n rhestru cleddyf a tharian, bwa a saethau, offer pysgota a hela, a nifer o bethau eraill, ac mae'r cyfan yn rhoi darlun manwl inni o gymeriad diddorol Huw Llwyd -

a'i fwcled glân ar wanas,
a'i gledd pur o'r gloyw-dur glas,

a'i fwa yw, ni fu ei well,
a'i gu saethau, a'i gawell,
a'i wn hwylus yn hylaw,
a'i fflas, hawdd y'i caiff i'w law,
a'i ffon enwair ffein iown-wych,
a'i ffein gorn, a'i helffyn gwych,
a'i rwydau, pan fai'r adeg, (h.y. yn y tymor pysgota)
sy gae tynn i bysgod teg

Ac mae'r bardd yn mynd ymlaen i sôn hefyd am Huw Llwyd yn astudio'r sêr trwy sbienddrych ac yn chwarae gwyddbwyll ac yn gwrando ar fïwsig telyn. Cyfoeth, dewrder milwrol, dysg ac amlieithrwydd, awen farddol, dawn gwella clwyfau a darllen y sêr ... heb sôn am ddoniau mwy cyffredin megis hela a physgota. Hawdd credu felly bod galluoedd y gŵr o Gynfal Fawr yn ddi-hysbydd.

Ond fyddwn i ddim yn gneud cyfiawnder â Huw Llwyd heb mod i hefyd yn cyfeirio at ddawn arall oedd ganddo fo, un fwy anghyffredin o lawer, sef y gallu i greu swynion. Hynny ydi, os gellir rhoi coel ar gof gwerin gwlad!

Wel rŵan, falla bod gan y ddawn honedig honno rywbeth i'w neud â'r ffaith mai merch Hendre-mur - neu Mur Castell - oedd ei wraig o. Ac os y gadawodd Math a Gwydion eu hud ar y lle hwnnw, yna pwy sydd i ddeud nad etifeddodd gwraig ifanc Huw Llwyd yr un ddawn ddewiniol, ganrifoedd yn ddiweddarach, a throsglwyddo honno wedyn i'w gŵr.

Ia, chwerthwch os liciwch chi ond, yn nyddia Huw Llwyd, mi fyddai gwerin gwlad wedi bod yn barod iawn i gredu peth felly. Ac amal i beth arall hefyd! Wedi'r cyfan, oni wydden nhw i sicrwydd fod Huw yn dablo yn y gelfyddyd ddu? Onid oedd o'n cymuno efo'r Gŵr Drwg ei hun? Ac onid oedd hwnnw'n barod bob amsar i anfon llu o'i ellyllon i warchod ei fêt yng Nghynfal Fawr?

Mi fydd rhai ohonoch chi'n wfftio at y fath 'ofergoledd', ond roedd hen bobol ardal Stiniog yn gwbod be oedd be, ac am be roedd nhw'n sôn, a fydden nhw byth wedi credu rhyw storïa gwirion heb fod ganddyn nhw dystion! Gwas Huw Llwyd ei hun, er enghraifft! Onid oedd hwnnw, un hwyrnos, wedi dilyn ei fistar o dafarn ym Maentwrog a'i weld o'n dewis llwybyr yr afon yn ôl am adra yn hytrach na'r llwybyr troed arferol? Ei weld o'n neidio o garrag i garrag a'r dŵr coch yn byrlymu o'i gwmpas o! Penderfyniad hurt bost i neb ei neud ar noson o'r fath, o styried garwedd ceunant y Gynfal a'r llif mawr oedd yn yr afon. A phenderfyniad hurtiach fyth, wrth gwrs, i rywun oedd wedi cael peint neu ddau yn ei fol! Ond roedd Huw mewn dwylo diogel, yn ôl y gwas, oherwydd cyn cychwyn ar ei daith beryglus fe glywodd hwnnw ei fistar yn galw ar y 'du' a'r 'gwyn' – y drwg a'r da - i'w helpu y noson honno ac, er yn feddw, fe gyhaeddodd Huw Llwyd adra nid yn unig yn ddi-anaf ond â'i draed yn hollol sych hefyd. A rheswm da am hynny! Yn ôl tystiolaeth ei was ffyddlon (A pham ddylid ama gair hwnnw? Nac edliw iddo ynta fod wedi treulio'r min nos yn yr un tŷ potas â'i fistar!), fe anfonodd y Gŵr Drwg fflyd o'i ellyll i warchod ei gyfaill o Gynfal Fawr ac mi fu rheini wrthi fel lladd nadroedd yn symud meini'r afon, fel bod pob cam feddw a gymerai Huw yn glanio'n ddi-ffael ar le sych a diogel.

Neu be am y tro arall hwnnw, pan dynnodd Huw neb llai na'i gymydog yr Archddiacon Edmwnd Prys i'w ben? Dydd gŵyl ffair ym Maentwrog oedd hi, a Huw yn eistedd wrth ffenast agorad y dafarn pan gerddodd y Salmydd Càn heibio; hwnnw ar ei ffordd i'w eglwys gyfagos, siŵr o fod. Er mwyn cael tipyn o sbort efo'i gyd-lymeitwyr, fe wthiodd Huw ei ben allan drwy'r ffenast a gweiddi petha anllad ar ei gyfaill eglwysig a'i herio fo i ddod i mewn atyn nhw am beint. Mi fyddai'n well iddo fod wedi cau'i geg a brathu'i dafod, yn reit siŵr, oherwydd mae'n ymddangos bod gan yr Archddiacon hefyd ei gysylltiadau efo'r gelfyddyd ddu ac mi roddodd o felltith ar Huw Llwyd yn y fan a'r lle, trwy beri i ddau gorn hir dyfu allan o'i ben, fel na fedrai Huw druan dynnu ei hun i mewn yn ôl i'r stafall, at ei beint a'i ffrindia. Ac yno y buodd o, mae'n debyg, yn gyff gwawd i bawb, nes iddo fo weld yn dda i ymddiheuro i'r Archddiacon am ei ryfyg ac i Edmwnd Prys wedyn ddangos hynawsedd a thosturi dwyfol tuag ato fo.

Ond fe gafodd Huw, hefyd, ei ddial cyn nos. Wrth nesu am ei gartra yn y Tyddyn Du y noson honno ... sydd, gyda llaw, ond ryw filltir fer o Gynfal Fawr ... roedd yn rhaid i'r Archddiacon gerddad o dan gafn oedd yn cario dŵr i felin gyfagos; cafn a oedd yn colli mwy o ddŵr nag a gariai, yn ôl pob sôn. Fel roedd y Salmydd Càn yn camu o dan y cafn, pwy oedd yno'n aros yn y cysgodion, i gydio ynddo fo gerfydd ei war a'i ddal o o dan y diferion nes ei fod o'n wlyb at ei groen, ond lluo o gythreuliaid y Fall – yr un criw ag a fu'n cadw traed Huw yn sych yng ngheunant y Gynfal, mwy na thebyg! Ac oedd, roedd gwas Huw Llwyd yn dyst i'r digwyddiad hwnnw hefyd, mae'n siŵr, ac yn fwy na pharod i rannu'r profiad efo'i fêts ar ôl hynny, dros beint!

Neu be am Huw Llwyd yn twyllo'r amaethwr hwnnw o'r Waun yn un o ffeiriau'r Llan? Gwerthu perchyll nobl iddo fo am arian da ond, gyntad ag y dychwelodd y ffarmwr i'w fro, dyma'r perchyll i gyd yn troi'n ddarnau o raffau gwellt diwerth. ... Dawn Gwydion yn fan'na, yn reit siŵr!

Mae sawl stori arall hefyd am Huw Llwyd yn defnyddio'i hudoliaeth er mantais iddo'i hun, hyd yn oed pan oedd o ond yn llanc ifanc! Megis y tro hwnnw pan gafodd siars gan ei dad i gadw'r brain allan o gae oedd newydd gael ei hadu. Ond doedd gan Huw fawr o awydd sefyllian yn fan'no drwy'r dydd, mae'n debyg, felly be wnâth o oedd hudo holl frain y Cwm i mewn i'r beudy a'u cloi nhw yn fan'no am y diwrnod.

Mae Pulpud Huw Llwyd yn atyniad poblogaidd hyd heddiw yng ngheunant Afon Cynfal ac mae hogia mwy mentrus na'i gilydd o bob cenhedlaeth, am wn i, wedi mentro i lawr yno i'w ddringo. Tipyn o gamp, o styried fod y Pulpud yn golofn o graig tua chwe llath o uchder llithrig yng nghanol yr afon, efo llwyfan yr un mor llithrig ar ei ben, a bod dŵr coch bob amser yn trochi o gwmpas ei droed. Ond, yn yr oes brin-ei-phapur a di-feiro honno, dyma lle bydda Huw yn dŵad i farddoni, ma'n debyg, gan fwmban odlau cymhleth wrth y coed o'i gwmpas, odlau oedd yn swnio'n debycach i swynion mewn iaith ddiarth, falla. Iaith na allai neb ond Satan ei hun ei dallt! Ac unwaith, oni welodd rhywun y dyn rhyfedd o Gynfal Fawr yn marchogaeth ei geffyl gwyn trwy ganol yr afon ac yn dringo'r pilar rhyfadd o graig? A rhannu, o fan'no, ei farddoniaeth ryfadd efo sŵn y dŵr? Ac onid oedd yn gwblw amlwg i'r sawl a'i gwelodd o nad adlais odlau oedd i'w glywed yn dod yn ôl o'r ceunant ond llais y Gŵr Drwg ei hun yn cynnal ymddiddan? ... Do, fe dyfodd y cwmwl tystion gyda'r blynyddoedd ac mi dyfodd nifer y credinwyr hefyd, nes bod pawb yn y diwedd yn gwbod o ble y câi gŵr Cynfal Fawr ei alluoedd rhyfedd - i siarad iaith estron, i wella clefyda, i weld y pell yn agos ac i bysgota a hela gyda'r fath lwyddiant.

A hyd yn oed yn yr oes wyddonol, dechnolegol hon, mae'n ymddangos bod y credinwyr efo ni o hyd! *'Huw Llwyd was a sorcerer who lived in the early 17th Century'*, meddai un awdur o Sais ar ei wefan. *'He was an eccentric seventeenth century local wizard,'* meddai un arall ar ei wefan ynta. O, wel! Rhaid bod y peth yn wir, felly!

Ond rhag ofn nad oes fawr o sail i storïau o'r fath, fe orffenna i ar nodyn haws i'w gredu, gobeithio. Dyma, mewn tri englyn ... ac efo'i dafod yn ei foch, mae'n siŵr gen i ... sut y trefnodd Huw Llwyd ei angladd ei hun ... sef, i gael ei wnio mewn blanced wen a'i ollwng wedyn i'r pridd –

Lliain gwyn a'm tyn o'm tŷ – â llinyn
Y lluniwch im wely,
A gwesgwch, yno i gysgu,
Fi'n fyddar i'r ddaear ddu.

Gwryd o liain gorwyn – y borau
Fydd barod i'm derbyn;
A gwrach daer, grych ei deurnyn
Ag ewin dew gwnia'n dynn.

Rhaid gorwedd ar waeledd wely – duoer
A daear o'm deutu.
Dan y cwrlid, tomlyd lu,
I ddiwedd bydredd lydnu.

Ond os oedd Huw Llwyd o Gynfal am wneud yn fach o'i gyfraniad ei hun ar yr hen ddaear ma, roedd y bardd Huw ab Ieuan ap Robert, ar y llaw arall, yn gweld petha'n wahanol iawn –

Gwae Gynfal i gyd gan gwynfan,- du ing,
Dôi nagrau'n rhy fuan,
Pan aeth, mae'n waethwaeth weithian,
Huw Llwyd ar elor i'r llan.

Pen campau doniau a dynnwyd – o'n tir,
Maentwrog ysbeiliwyd,
Ni chleddir ac ni chladdwyd
Fyth i'r llawr mo fath Huw Llwyd.

9. Englynion Marwnad i Huw Llwyd o Gynfal gan William Phylip, Mochras

Och gau ar gampau, och gwympto – Huw Llwyd,
A llawer sy'n cwyno;
Ym Maentwrog mae'n taro
Awen fêl mewn grafel gro.

Yn iach, glod, hebod, hybarch, - na nmiwsig,
Na mesur cywirbarch,
Na chofio cerdd, na chyfarch;

Huw Llwyd a roddwyd i'r arch.

Aeth Cymro dang lo, dyn glân, - cyfarwydd,
Dieithrwydd da wythran;
Addysg aeth, a'r ddysg weithian
A grym iaith dan y gro mân.

Man y bu ganu ac awenydd – lawn
Englynion a chywydd,
Glain oedd ef, golau'n ei ddydd,
A niwl aeth yn ôl ieithydd.

Aeth sant, ni'th welant, wrth lef – ei Brynwr,
Brenin yr Uchelnef,
At saint, pob gradd a'i addef,
Glân oedd, ac angylion nef.

10. Achau teulu'r Llwydiaid, Cynfal Fawr

(*Ffynhonnell - GMLL*)

Seisyllt, Arglwydd Ardudwy

|

Llywelyn

|

Gruffydd

|

Meredydd Goch

|

Adam

|

Deicws

|

Llywelyn [Huw Machno yn rhoi'r llinach o hyn i lawr]

|

Ifan

|

Rhys [Cadarnhad Lewys Dwnn a Thos Prys Plasiolyn o'r genhedlaeth hon ymlaen]

|

Hywel [Yn dal yn fyw c. 1592 yn ôl Bob Owen, Croesor]

|

Owen Rhys
c.1533 - 1623

Dafydd Llwyd = Catrin ferch Hywel (g. c. 1500 yn Glasgwm, Penmachno)

Owen Howel **Huw Llwyd = Merch Hendre'r Mur / Mur Castell** Rhodri Mab? Elin Gwen Merch?
 Llwyd (m. cyn 1623 Llwyd
 Physygywr) c1568–c1630 1573 - 1613
 (g. – ? /
 marw cyn 1623)

Pyrs Huw Hywel Dafydd			
(ganed yr uchod i gyd yn Cynfal) /			
CWESTIWN – A oes yma genhedlaeth goll?			

[CWESTIWN – A oedd gan Pyrs fab o'r enw John Price (Price < ap Pyrs < ap Rhys) ac, os felly, ai dyma'r cefnder y bu Morgan Llwyd yn llythyru ag ef?]

?

?? = **Mari Llwyd (Mam Morgan Llwyd)** – Tystiolaeth Treth Aelwydydd 1662 bod Mary Llwyd yn dal yn fyw ac yn trigo yn Cynfal ar y pryd. Yn ôl gweithredoedd cynharaf Cynfal, y rhai sydd bellach ar goll (**gw. E. Lewis Evans Tud 171 'O Weithredoedd sydd yng nghadw yno'**) roedd hi'n dal yno hefyd yn 1672 pan ymwelodd Henry Maurice a'i briod â'r tŷ.

[CWESTIWN – *Be oedd perthynas Mari Llwyd i Huw Llwyd? Ai gwraig, merch ynteu ferch-yng-nghyfraith? Hynny yw, ai tad ynteu daid i Morgan oedd Huw Llwyd? Yn ôl y dyddiadau, roedd H.L.L. yn 51 oed pan anwyd Morgan. Mewn erthygl yn 'Y Cymro' Medi 27ain 1956 mae Bob Owen Croesor yn dweud bod gan Huw Llwyd ddwy ferch o'r enw Elizabeth a Dorothei. Ni wn pa ffynhonnell oedd ganddo ji'r wybodaeth yma ond os yw'n gywir yna roedd Huw Llwyd yn dad hefyd i Morgan Llwyd]*

| | | | |
 Morgan (= Anne) Mari Dorothei Elizabeth
 (1619-59)
 pr. c. 1641

[CWESTIYNAU ynglŷn â tharddiad ambell enw yn nheulu agosaf M. Ll.]

1. *Mewn llythyr at ei fam (neu ei fam-yng-nghyfraith?) yn 1657 mae'n cyfeirio at enedigaeth Elizabeth, ei ferch iengaf, ac at y ffaith bod ei wraig wedi cael amser caled yn geni – 'Ond am eich merch, fy ngwraig annwyl, bu flin iawn arni y tro yma'.*
2. *Ceir llythyr arall ganddo at chwaer o'r enw Dorothei ac yn yr un llythyr ceir cyfeiriad arall at Elizabeth. O ble daeth yr enwau hyn? Dichon i Elizabeth gael ei henwi ar ôl y frenhines, ond o ble y daeth yr enw 'Dorothei'? Ai o ochor mam neu nain MLI? Ynteu efallai o linach Anne ei wraig?*
3. *Dylid nodi bod enw 'Morgan' ei hun hefyd yn un newydd yn y llinach! O ble y daw hwnnw? Ai dyna enw ei dad, efallai, os nad Huw Llwyd oedd hwnnw. Neu a yw'n dod o deulu ei wraig neu ei nain?*
4. *Ceir hefyd lythyrau Morgan Llwyd at ei 'gefnder' John Price [Ai John ap Pyrs/Rhys sef mab Pyrs ac wŷr felly i Owain Llwyd Ffisigwr, brawd hynaf Huw Llwyd?] – 'My deare love to my cozen yo' wife and all yo' children, to my unkle and longed for friends ...'*

Gw. disgynyddion Morgan ac Anne yn GMLL Tud. 314

[HPFfa - Ffestinfab yn honni bod Huw Llwyd wedi marw yn 1620, yn 80 oed ond go brin ei fod yn gywir gan y gwyddys iddo oroesi ei dad. Hwnnw'n marw yn 1623.

HPFfb - GJWilliams yn enwi rhieni HLI fel Owen(?) Llwyd, Tŷ Obry, Llanfrothen a Lowry ferch Ifan ab Gruffydd o Gynfal ond cywyddau Huw Machno 1630 yn profi'n wahanol.]

TCG - T. Ceiri Griffith yn cofnodi mai Ieuan Llwyd (Tŷ Obry, Llanfrothen) ap Rhys Wynn ap Ieuan ap Gruffydd (Hendre'r Mur) a Lowry vch Ifan ap Griffith (Cynfal) oedd rhieni gwraig Huw Llwyd.

Research mainly gathered by Geraint Vaughan Jones, Llan Ffestiniog. 2012

